

Göktürk Dönemi Madeni Silahları

J. Özlem Oktay ÇEREZCİ*

Öz

Göktürkler, özellikle VI-VIII. yüzyıllarda Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Tuva topraklarında varlık göstermişler, sözü edilen coğrafyada önemli sanat eserleri ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında maden işçiliği de diğer sanat dalları gibi Göktürkler için ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Özellikle demiri çok iyi işlemesini bilen Göktürkler bu yeteneklerini silahlarına yansıtılmıştır.

Göktürk Dönemi silahları kullanım amaçlarına göre "Saldırı" ve "Savunma" silahları olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Saldırı Silahları "Yakın Mesafe" ve "Uzak Mesafe" silahları bakımından iki alt gruba sahiptir. Yakın Mesafe Silahları da kendi içinde "Kesici- Delici", "Delici" ve "Vurucu" olarak üç gruba ayrılır. Yakın Mesafe Kesici-Delici Silahları: "Meç", "Uzun Kılıç", "Eğri Kılıç", "Kama", "Bıçak"; Yakın Mesafe Delici Silahları: "Mızrak"; Yakın Mesafe Vurucu Silahları: "Savaş Baltası", "Keser" ve "Gürz"dür. Uzak Mesafe Silahı Göktürk Devri'nde "Delici" olarak tek bir alt gruba sahiptir, bu grupta yer alan silah "Ok ve Yay"dır. Savunma Silahları; "Kalkan", "Tolga" ve "Zırh" olmak üzere üç alt gruba ayrılır. Zırh, "Zincir Örmek" veya "Levhalı" formdadır; bunlardan levhalı zırh "Pullu" "Yataç" ve "Dikey" olmak üzere üç çeşide ayrılır.

Bu çalışma kapsamında, yukarıda bahsettiğimiz detaylara sahip, belli bir sisteme göre düzenlenerek tasarlanmış, çok sayıda ve çeşitte Göktürk Dönemi silahları detaylı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Göktürk Devri, Saldırı Silahları, Savunma Silahları, Maden İşçiliği, Demir.

* J. Özlem Oktay Çerezci", MSGSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr

¹ Adı geçen çalışma, MSGSÜ BAP tarafından desteklenen, VI-IX. Yüzyıllarda Orta ve İç Asya'da Maden Sanatı: Göktürk Devri, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2013 Yayınlanmamış Doktora Tezi'nden yeni eklemelerle üretilmiştir.

Metal Weapons Of Gokturk Period

J. Özlem Oktay ÇEREZCİ*

ABSTRACT

Gokturks had their presence especially during the VI. - VIII. centuries on the lands of Gorno-Altai, Krygyzstan, Kazakhstan, Mongolia, Tuva and produced valuable art works. Among them metalworks has an important place like other fields of art of Gokturk Period. Especially Gokturks had the knowledge how to process iron and they reflected this ability on their arms production. However, the weapons of Gokturk Period hadn't been studied in details by grouping until now in Turkey. Because of this reason, we tried to clarify and take attention on this above said subject.

The weapons of Gokturk Period, as based on their purposes of use, can be divided into two main groups as "Offensive" and "Defense". Offensive Weapons have two sub-groups as "Short Distance" and "Long Distance" weapons. Short Distance Weapons are separated into three groups as "Cutting-Penetrating", "Penetrating" and "Hitting". Short Distance Cutting-Penetrating Weapons are "Epee", "Long Sword", "Curved Sword", "Wedge", "Knife"; Short Distance Penetrating Weapons are "Spear"; Short Distance Hitting Weapons are "Battle Axe", "Adz" and "Mace". Long Distance Weapons have a single sub-group in Gokturk Era as "Penetrating" and the weapon in this group is "Arrow and Bow". Defense Weapons are divided into three sub-groups as "Shield", "Helmet" and "Armour". Armour is in the form of "Chain Braid" or "Plated"; plated armor is divided into three groups as "Scaly", "Horizontal" and "Vertical".

As a result, in this study the weapons of Gokturk Period, which has various types and organized by a certain system, are going to be examined in details.

Keywords: Gokturk Period, Offensive Weapons, Defense Weapons, Metalwork, Iron.

Göktürkler, özellikle VI-VIII. yüzyıllarda Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Tuva topraklarında varlık göstermişler, sözü edilen coğrafyada önemli sanat eserleri ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında maden işçiliği de diğer sanat dalları gibi Göktürkler için ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Özellikle demiri çok iyi işlemesini bilen Göktürkler bu yeteneklerini silahlarına yansıtmıştır (**Harita 1**).

Göktürk Dönemi silahları kullanım amaçlarına göre “Saldırı” ve “Savunma” silahları olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Saldırı Silahları “Yakın Mesafe” ve “Uzak Mesafe” silahları bakımından iki alt gruba sahiptir. Yakın Mesafe Silahları da kendi içinde “Kesici-Delici”, “Delici” ve “Vurucu” olarak üç gruba ayrılır. Yakın Mesafe Kesici-Delici Silahları: “Meç”, “Uzun Kılıç”, “Eğri Kılıç”, “Kama”, “Bıçak”; Yakın Mesafe Delici Silahları: “Mızrak”; Yakın Mesafe Vurucu Silahları: “Savaş Baltası”, “Keser” ve “Gürz”dür. Uzak Mesafe Silahı Göktürk Devri’nde “Delici” olarak tek bir alt gruba sahiptir, bu grupta yer alan silah “Ok ve Yay”dır. Savunma Silahları; “Kalkan”, “Tolga” ve “Zırh” olmak üzere üç alt gruba ayrılır. Zırh, “Zincir Örmek” veya “Levhali” formdadır; bunlardan levhali zırh “Pullu” “Yataş” ve “Dikey” olmak üzere üç çeşide ayrılır.

MEÇ; askerlik ve devlet ile ilgili bir silah olarak öne çıkar. Meçin ana vatanının Altay bölgesi olduğu düşünülmektedir. Orta Asya’da Türkler arasında yoğun olarak varlık göstermeleri I. Göktürk Devri ile birlikte olmuştur (Tabaldiev, 1996, s.49.). Sözü edilen saldırı silahı Göktürkler’de oldukça yoğun olarak kullanılmıştır ve Göktürkler’in ürettikleri bu silahları ihraç ettikleri bilinmektedir; Horasan’a ihraç edilen meçler bunu doğrulamaktadır (Oğuz, 2006, s. 437).

Göktürk anıtlarında tek ağızlı meçlerle çok sık olarak karşılaşmamaktadır, buna karşılık çift ağızlı olanlar öne çıkar (Tişkin ve Gorbunov, 2005, s. 142). Çoğunlukla Altay, Tuva, Minusa yoğun olarak görüldükleri yerlerdendir. Düz namlulu iki ağızlı örneklerden biri Kudırge’den; tek ağızlı olan bir örnek ise Doğu Kazakistan’dan VI-VII. yüzyıla ait Göktürk mezarından ele geçmiştir (Hudyakov, 1984, s. 74; Dosımbayeva ve Nuskabay, 2012, s. 79). Kudırge Mezarlığı Mezar 9’dan elde edilen iki ağızlı, perçinli kabzalı meç ilk olarak Altay’da bulunmuştur. (**Levha no: 1.1-2**) (Gavrilova, 1965, s. 29). Meçlerin genel ölçüleri şu şekildedir; namlu uzunlukları 60cm; kabza uzunlukları 15cm; namlu eni; 2,5cm (Gorelik, 2003, s. 25). Meçin, askerin kemerine takılması için, kınının üzerinde bir ya da iki ilmik yeri ve zincirler bulunmaktadır.

UZUN KILIÇ; I. Göktürk Kağanlığı Dönemi’nde savaşçıların kullandıkları diğer önemli kesici-delici silah “Uzun Kılıç”tır. Bunlar, düz ve tek ağızlı namluya sahiptirler. Bunlarla bütün VI-XII. yüzyıl boyunca tüm Bozkır Kuşağı’nda karşılaşmak mümkündür (Ovçinnikova, 1990, s. 81). Özellikle Tuva ve Minusa’da ele geçen uzun kılıçlar VIII-X. yüzyılda yoğun olarak Göktürk savaşçıları tarafından kullanılmıştır. Buluntu yerleri arasında Srostki I Kurgan 2 ve 4, Yakonur Kurgan 1; Krasnoyarsk Kurgan III Mezar 2 anılabilir (**Levha no: 1.3-4**). Taş babalar üzerinde oyma olarak yer alan düz kılıç tasvirlerinin büyük olasılıkla bu kılıçları temsil ettikleri düşünülmektedir. Genel ölçüleri şu şekildedir; namlu uzunlukları 75 cm; kabza uzunlukları 18 cm; namlu eni; 3 cm. Tek ağızlı, düz demir namlulu uzun kılıç örnekleri olarak bir grupta toplanmaktadırlar, bunların hepsi balçağa sahiptir (Hudyakov, 1984, s. 74; Klyastorniy ve Savinov, 2005, s. 240).

EĞRİ KILIÇ; Düz ama daha çok kavisli namluya sahiptir. Göktürklerde, eğri kılıçlar meçlere göre daha yoğun olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Tişkin ve Gorbunov, 03.07.11, s. 142). Bununla birlikte eğri kılıçların Göktürk mezarlarında az ele geçtiklerine değinilmekte ve bu yüzden onların sıradan askerler tarafından kullanılmadığı belirtilmektedir. Göktürk eğri kılıçlarına ilk olarak Kudırge kurganlarında rastlanılmıştır (Ovçinnikova, 1990, s. 63; Ögel, 1962, s. 159; Ögel, 1948, ss. 431-

460). Çoğunlukla balçağa sahip böyle kılıçlar nadir durumlarda balçaksız olarak da üretilmişlerdir. Buna örnek olarak Beş-Taş-Koroo II Mezarlığı Kurgan 3'den eğri kılıç verilebilir. Bu eğri kılıcın bir özelliği de kabza ve namlunun yekpare döküm olmasıdır (Tabaldiev, 1996, s. 49).

Bu tarz bir tarafı kavisli ağızlarda (Kuşoğlu, 2006, s. 90), kılıçların bütün darbe gücü teğet noktasında toplanmaktadır; bunun sonucu olarak vurucu darbelerinin ağır olması kaçınılmazdır. Kabza, kılıcın namlusunun hafif eğri olmasından dolayı tutmayı kolaylaştırmak için hafif eğiktir ve bazen elden kaymasını önleme amaçlı kabzaların yüzeyleri tırtıklı olabilmektedir; hafif kavisli olan namlunun balçakta dar olarak başlayıp giderek en kazanması, uca doğru en geniş halini aldıktan sonra tekrar daralmaya başlayıp en uçta sivrileştiği gözlemlenmektedir (Göksu, 2008, s. 207).

Kısa eğri kılıçlar 47-77cm uzunluğa sahiptirler. Genelde kın içindeki namlu kısımları kemere, farklı uzunluktaki iki kayış üzerine, sol tarafa doğru bağlanmıştır (İvanov, 06.01.13). Eğri kılıçların namlusunun uzunluğu meçten farklılık gösterir; namlusu daha kısadır (Eralp, 1993, s. 71). Eğri kılıçların VII.-VIII. yüzyıllarda Gökürkler'de oldukça fazla kullanıldığını belirtebiliriz; bunlar valıklarının X. yüzyılın başına kadar sürdürmüşlerdir (**Levha no: 1.6-7**).

KAMA; Uca doğru daralarak sivrileşen iki tarafı keskin (iki ağızlı), kısa ve düz namludan ve kabzadan meydana gelmektedir. Asıl darbe verici noktası keskin ağızından ziyade sivri ucudur (T. Çoruhlu, 1997, s. 44). Ortaçağ'a ait arkeolojik materyallerde, kısa namlulu silahlarla oldukça nadir olarak karşılaşmaktadır. Burdan çıkan sonuca göre; Göktürk Dönemi'nde böyle kesici-deliciler sadece "yardımcı silah" olmuştur (Gorelik, 2003, s. 15; Samatuli, 2007, s. 53). Kamaların genel ölçüleri şu şekildedir: namlu uzunlukları 11-17 cm; sap uzunlukları 4-6 cm; namlu eni; 1,5-4 cm. Genelde sağ tarafta ve deri ya da ahşap kınlar içinde bele yatay olarak taşınmaktaydı, sözü edilen kınlar kemerlere asılmak üzere tasarlanmış bir takım sabitleyicilere sahiptir; iki metal kın ilmiğine geçirilen iki kayış, yatay kemer üzerine takılmaktadır. Bunların buluntu sayısı bir mezarda birden altıya kadar olabilmektedir.

Yoğun olarak VI-X. yüzyılda kullanılan Göktürk kamaları çoğunlukla Altay, Tuva ve Minusa ve Moğolistan'dan ele geçmiştir. Bir takım araştırmacıların iki ağızlı kamaların Türkler tarafından bulunduğu ve sonrasında Japonlara geçtiği şeklinde yorumları vardır. Ayrıca Göktürk kamaları Araplara, Germen ve kuzeyli kavimlere de örnek oluşturmuştur (Nicolle, 2011, s. 15).

Daha çok demirden, döküm olarak üretilmiş Göktürk kamaları birkaç tipte karşımıza çıkmaktadırlar (**Tablo: 1a**).

Tip 1. Dar, iki ağızlı kama; saptan demir namluya geçişte sivri köşeli (dar açılı) kama. Dağlık Altay'da Katanda ve Kudırge'den örnekler bulunmaktadır.

Tip 2. Yaprak görünümlü, iki ağızlı ve demir namlulu kama. Dağlık Altay'da Kuray III'den; Tuva'da Mongun-Tayga'dan, Minusa'da Kalçana'dan, Doğu Kazakistan'dan; Güneydoğu Altay-Moğolistan civarında Talduair'den örnekler ele geçmiştir.

Tip 3. Üçgen formludur, sivri uca kadar ağız neredeyse dümdüz bir hatta iner, düz omuzludur. Düz kabza demirli ve balçaksızdır. Genel ölçüleri 8,8 cm - 15,8 cm x 2,5 cm - 4 cm x 0,3 cm - 0,4 cm olarak saptanmıştır. Kudırge Mezarlığı'ndan örnekler mevcuttur.

Tip 4. Beşgen formlu, düz omuzlu, yekpare döküm, balçaksız, düz kabza demirli. Namlu uzunluğu 10,5 cm - 20,5 cm; genişliği 2 cm - 3,8 cm arasında değişiklik göstermektedir.

Bunların dışında ağız kısmı kavis yapan yani uçları hafif kıvrık örneklerin varlığı da bilinmektedir (**Tablo: 1b**).

GENEL TIPLERİ ŞÖYLEDİR:

Tip 1. Tek ağızlı, sivri ve kıvrık uçlu ağızlı, kalın kabzalıdır, kabzası dirsekli özellik gösterir. Dirsek, kabzanın hemen bitimindedir. Namlu, 16 cm x 2,5 cm x 0,7 cm ölçülere sahiptir. Bu tarz kamalar literatürde "Uybat Tipi Kamalar" olarak isimlendirilmiştir. Bunlar genellikle taş eserler üzerinde betimlenmiştir. Örnekleri Yakonur 5, Kuray III mezarlarında karşımıza çıkmaktadır.

Tip 2. Tek ağızlı, ağız kısmı hafif kıvrılmaktadır, dikdörtgen formudur, balçak ile yekpare dökümdür, dirsekli kabzalıdır. Dirsek, kabzadan yaklaşık olarak 2-3 cm sonra yer alır. Namlu, 13,2 cm x 2,5 cm x 0,6 cm; kabza demiri 3,8 cm x 2 cm ölçülerindedir.

Tip 3. Tek ağızlı, ağız kısmı hafif kıvrılmaktadır, üçgen formu, balçaksız, düz kabza demirli, dar düz omuzlu, yekpare dökümdür. Uzuntal 1'den örnek mevcuttur (Gorbunov, 2006: 75).

BIÇAK; Türklerde sadece bir savaş aleti olarak değil ama aynı zamanda onların yemek kültürlerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Kırgızistan'da Bel-Saz II, Beş-Taş-Koroo I, Beş-Taş-Koroo II mezarlıklarında; Tuva'da Sağlı-Baji I Mezarlığı Kurgan 9; vb demir bıçaklar ele geçmiştir (Graç, 1968: 108). Genelde bunların ahşap kabzaları korunmamıştır. Ele geçen bütün bıçakların tek-terafı keskindir yani bunlar tek ağızlıdır (uzunlukları 14 cm.e, genişlikleri 2 cm.e kadardır), hepsi saplıdır (sapların uzunluğu 2 cm.e kadardır). Bıçakların geneli ön kol kemiğine yakın ya da ön kol kemiğinin altında bulunmuştur, çoğunlukla sol el tarafında, nadir olarak ise sağ el tarafında ele geçirilmişlerdir. Bunlar VI-X. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Levha: 1.8) (Tabaldiev, 1996, s. 59).

Bunlardan daha iri, yani 18 cm – 20 cm uzunluğunda ve 3 cm – 4 cm eninde ölçülere sahip olanlar okların ahşap saplarını oymak, yaylara ve saplara form vermek için de kullanılmıştır. Bazen bıçaklar üzerinde tunç astara rastlamak mümkündür. Göktürk bıçakları form olarak çeşitlilik göstermektedir. Bu sebepten dolayı bıçakları tiplere ayırmak mümkündür (**Tablo: 2**) (Ovçinnikova, 1990, s. 55):

Tip 1. Bıçak sapına doğru geçişte çıkıntılı bıçak. Ağız kısmı hafifçe dışa eğilmektedir ve tek hatlı bıçak sapı ile meydana gelmektedir.

Tip 2. Sırt kısmı hafif dışa eğimli ve hafif iç bükey ağızlı bıçak. Ağız kısmından bıçak sapına geçişte her iki kenar da çıkıntı yapar.

Tip 3. Düz sırtlı, tek ağızlı bıçak. Bıçak sapından ağız kısmına geçişte sırt kısmının kenarındaki gibi çıkıntıya sahiptir.

Tip 4. Bu bıçakların formu kendine özgüdür. Diğer tiplere kıyasla bıçak sapı oldukça kısadır. Akıcı olarak ağza doğru geçmektedir, iki kenarda da çıkıntıyı korumaktadır. Bu bıçakların sırtları düz değildir. Ağız tarafında aksine sivrileşme ve dışbükeylik vardır.

Tip 5. Düz sırtlı ve içe doğru hafif içbükey ağızlı. Bıçak sapından namluya geçişte her iki kenarda çıkıntı oldukça net olarak kendini göstermektedir, düz köşelere göre yerleştirilmişlerdir.

Tip 6. İki ağızlı bıçak. Dar omuzludur.

Tip 7. Düz sırtlı ve uzun bıçak sapından geçişte balçaklıdır. Bunlar genelde iki parçalı olarak üretilmektedirler. Bıçak sapı namluya lehimlenmektedir.

Tip 8. Bunlar Kudırge Mezarlığı Mezar 22'deki örnek gibi kemer üzerine asılmak üzere tasarlanmış kabza kısımlarında halkalı bıçaklardır.

Tip 6. dışında, çoğunun tek ağızlı olduğu görülmektedir. Bunlar düz sırta sahiptirler, ağızları daha çok dışbükeydir, namlu ucuna doğru daralma göstermektedir. Bıçak sapına doğru geçişte ise çıkıntıya sahiptirler. Tip 1 olarak ayrılan bıçaklar IX. yüzyıla kadar varlık göstermeye devam etmişlerdir. VIII-IX. yüzyılda bıçak tiplerinden 2 ve 3 yayılma göstermiştir, bunlar XI-XII. yüzyıla kadar var olmayı başarmışlardır. Daha geç dönem olarak (IX-X. yüzyıl) Tip 7 ve Tip 6'dan bahsetmek mümkündür.

Bunların büyük kısmı tek bir parça (yekpare) metalin dövülmesi ile elde edilmiştir. Sadece bazı bıçakların (örneğin Tip 7) sapları ayrı bir parça metalin dövülmesi ile oluşturulmuştur ve ağız kısmına balçaktan lehimlenmişlerdir. Bu da bize göstermektedir ki VI-X. yüzyıllarda iki çeşit bıçak hazırlama yöntemi vardı: yekpare parça ve ağzın balçağa lehimlenmesi (Ovçinnikova, 1990, ss. 55-59).

MIZRAK; Göktürk yazıtlarında “Süngüg”, mızrak anlamında kullanılmıştır (Ögel, 1988, s. 161). Uç (temren/yaprak), Boru (soket) ve sap kısımlarından meydana gelir. Uç ya da temren kısmı; ahşap sapın bir ucuna yerleştirilmiş dar veya geniş, daha çok yaprağa benzeyen formdan meydana gelir, uca doğru daralma ve sivrilik artar, mızrağın delici işlevini bu kısım görür. Mızrak ucu sapa, sap içine yerleştirilen boru yardımı ile sabitlenir. Türk mızraklarının kısa ve içlerinin boş (kof) olduğu belirtilmektedir; bu özellikleri ile hem taşımada kolaydırlar hem de delici etkileri daha fazladır (Ovçinnikova, 1990, s. 82; Kubarev, 2002, s. 108).

Mızrağın tamamı 2-2,5 m uzunluğa sahiptir. Mızrakların kısımları ile sap kısımları arasında çoğunlukla Orta Asya Türk geleneği olarak perçem ya da püskül takılmaktadır. Perçem; kıl püsküllerden oluşmakta ve hareket ya da rüzgâr ile uçuşmaktadır. Ayrıca mızrakların ucuna kişiye özel bayrakların asıldığı durumlar da vardır (Nicolle, 2011, s. 30). Yine mızrak uçlarına yiğitlik belirtisi olarak ipek kumaş parçası, yaban sığırı kuyruğu ya da kuş tüyü takıldığı da bilinmektedir (Göksu, 2008, s. 230).

Savaşta kullanılan mızraklar ağır zırhlı düşmanlara karşıdır, hedefi delmek üzere tasarlanmışlardır. Ancak yakın mücadelede kullanılan mızraklar bazen hedefe fırlatılabilmektedir (Eralp, 1993, s. 30). Mızrakla silahlandırılmış atlıların “Fuli” veya “Buri” Kağan ordusu olarak isimlendirildiği bilinmektedir (Mau-Tsai, 2006, s. 21).

Uç kısımlarının kesitlerine göre üç gruba ayrılmaktadırlar: Dörtgen, Yassı-Oval (Mercek-Görünümlü) ve Yuvarlak. Tipleri ise yapraklarının formları belirlemiştir (**Tablo: 3**):

Grup I:	Dörtgen.
Tip 1:	Uzun-Eşkenar dörtgen.
Tip 2:	Uzun-Beşgen.
Grup II:	Yassı-Oval (Mercek-Görünümlü).
Tip 1:	Uzun-Altıgen.
Tip 2:	Uzun-Eşkenar Dörtgen. Dar açılı uçlu, eğimli omuzlu ve uzun mil yataklı.
Grup III:	Yuvarlak
Tip 1:	Üçgen

Mızrak uçlarının büyük kısmı Altay ve Moğolistan bölgelerinden ele geçmiştir. VI-IX. yüzyıllarda genelde eşkenar dörtgen, uzun-eşkenar dörtgen ve üçgen olanlar öne çıkar. Bunların dışında altıgen örneklerle de karşılaşmaktadır. Kesitlerine göre Yassı-Oval ve Uzun-Eşkenar Dörtgen mızraklar I.binin ikinci yarısı boyunca oldukça yoğun kullanılmışlardır. IX-X. yüzyıllarda koruyucu zırhın ağırlaşması ile paralel biçimde uzun-üçgen, uzun-beşgen ve uzun-altıgen mızraklar olarak var olmuşlardır (Hudyakov, 1984, s. 75).

SAVAŞ BALTASI; Genel olarak bir kenarı keskin (tek ağızlı) geniş yüzeyden oluşan namlu ve bunu taşımak üzere tasarlanmış ahşap saptan meydana gelmektedir. Savaş baltasının kısımları detaylı olarak şöyledir: ağız, sap, ense, balta altında yuva. Ağız – baltanın vurucu kısmıdır; kabza – baltanın tutulmasına yarayan kısımdır, darbe yönüne hesap edilerek tasarlanmıştır; ense – ağzın ağırlığına karşı dengeyi tutmaya yarar; yuva – kabzanın baltaya sabitlenmesini sağlama amaçlı tasarlanmıştır (Hudyakov, 1980, s. 62). Ayrıca baltanın alt kısmında kayışa asılmak üzere

düzenlenmiş kayış bulunmaktadır. Balta için genel ölçüler şöyledir; ağız uzunluğu 4,5 cm; ağız eni 1 cm; ense uzunluğu 3,5 cm. Bu yakın mücadele silahının sapı ile birlikte boyu yaklaşık bir metre olanlarını yaya askerler, daha kısımlarını ise atlı askerler kullanmaktadır (Göksu, 2008, s. 256). Sözü edilen saplar ahşap ya da demirdendir (Eralp, 1993, s. 57). Birinci bin yılın sonunda, İkinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra da savaş baltalarının yaygın olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Ağız kısmının formuna göre bir grupta toplanmışlardır ve bir tipe sahiptirler (**Tablo: 4**):

Tip 1: Uzun Enseli: Katanda II ve Uzuntal V mezarlarından örnek ele geçmiştir. Baltalar teber ağızlıdır, başka bir deyişle bu baltaların ağızları uca doğru yelpaze şeklinde genişlemektedir. Böyle baltalar Göktürkler arasında özellikle VIII. yüzyılda kullanılmışlar ve varlıklarını IX. yüzyılda da korumuşlardır (Hudyakov, 1984, s. 75).

KESER; Göktürkler'de genelde iki kullanım şekli bulunmaktadır: günlük kullanım eşyası ve yakın savaşlarda hafif silahlı atlılar tarafından savaş aleti. Bazen bunlardan mezar çukurlarının yapımında yararlanılmaktadır (Ovçinnikova, 1990, s. 57).

Yapılan tipolojiye göre keserler Minusinsk Havzası'ndan Altay'a, Tuva'ya ve Doğu Kazakistan'a yayılmıştır. Göktürkler'in keserleri sadece erkek mezarlarında ya da kenotaf mezarlarda ele geçmiştir. Buradan yola çıkarak keserlerin cinsiyet ve yaş tayin edici yönlerinin olduğunu belirtebiliriz.

Keserler dış görünüşlerine göre üç; ağız kısımlarına (Dar Mil Yataklı ve Ağız ile Eşdeğer Olarak Büyüklüğe Sahip Mil Yataklı) göre iki tipe ayrılmaktadırlar. Ancak hepsi için genel olarak belirtmek gerekir ki ek yerlerinde kapalı olmayan mil yatağına sahiptirler ve hepsinin ağız yuvarlak kenarla sonlanmaktadır (Hudyakov, 1984, s. 75). Bizim göz önünde bulundurduğumuz temel tipoloji ise gövde formuna göredir (Tablo: 5).

Grup I: Düz kenarlı keser. Ağız kenarının genişliği ya sıkışık olmayan mil yatağının genişliği ile uygundur ya da bunun birkaç santimetre (0,5 cm) üzerindedir. I.Grup keserler ile VI-X. yüzyılda çok geniş topraklarda karşılaşmaktadır. Uzuntal Kurgan 2'den ilgili mayeryal ile benzer örnekler Dağlık Altay (Kuray ve Tuekta)'da, Güney Batı Tuva'da (kenotaf-kurgan) ve Moğolistan'da (Nainte-Sume; Jargalantii Kurgan 2) bulunmaktadır (Savinov, 1982, s. 113).

ÖLÇÜLERİNE GÖRE BUNLAR ALT TIPLERE AYRILMAKTADIRLAR:

Tip 1a. Belirli standartlara yaklaşabilen keser; gövdenin genel uzunluğu 9cm, ağız ve mil yatağı genişliği 4 cm.dir. Bu tipin varlığından sadece VI-VIII. yüzyıl'da bahsedilebilir.

Tip 1b. Uzunluk 11 cm.e kadar artabilmektedir, mil yatağının genişliği ise 4,5 cm'den 7 cm.e kadar değişiklik göstermektedir ancak ağız genişliği 4 cm - 6 cm arasındadır. Gösterilen bütün örneklerin hemen hepsi mezarlarda at eyerinin yanında bulunmuştur.

Tip 1c. Ağız kısımları, mil yataklarına göre oldukça uzundur.

Grup II: Omuzlardan ağza ek yerinden geçişte keserin dış konturu ince bele sahiptir. Ölçülere göre alt tiplere ayrılmaktadırlar.

Tip 2a. Bu keserlerin uzunlukları 9 cm, ağız kısımları 4,3 cm - 4,5 cm ve mil yatağı genişlikleri ise 4 cm.dir. Sözü edilen alt tip mezarlarda hem atın hem de ölen kişinin yanında bulunmuştur.

Tip 2b. Uzunluğu 12,5-13 cm.e çıkabilmektedir, ağız kısmının genişliği ortalama olarak 5-7 cm arasında, mil yatağı ise 4-4,5 cm arasında çeşitlilik göstermektedir. Bunlarla V-VIII. yüzyıl mezarlarında, atların yanında karşılaşmak mümkündür.

Grup III: “Omuzlu”. Ölçülerine göre bunlar alt tiplerine ayrılmaktadır. Altay Türklerinde yerel geleneğin devamı olarak “Omuzlu” keserin ortaya çıkışı görülmektedir. Hakasya’da bu tarz buluntular VI-VII. yüzyıla işaret etmektedir (Ovçinnikova, 1990, s. 59).

Tip 3a. Ağız kısmının genişliği bazen, mil yatağı genişliğinden biraz daha büyük (4cm. den 4.5cm’e kadar) olabilmektedir. Mil yatağından ağız kısmına doğru geçişin olduğu yerde omuz bulunmaktadır. Keserin genel gövde uzunluğu 9-10cm’dir.

Tip 3b. Buraya ait olan keserler masif, uzunluklarının 13cm’den fazla ve hatta 17 cm.’e kadar olmaları ile diğerlerinden ayrılmaktadırlar.

VIII-IX. yüzyıl aralığı için yaygın olan keser formu Grup II’dir, Grup III ise daha nadir olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha geniş çerçevede VI-X. yüzyıla tarihlendirilebilmektedirler. Grup I ve III’ün formları alternatif olarak ortaya çıkar, hemen hemen neredeyse aynı zamanda hiç kullanılmamışlardır. Grup 2 ise daha çok bir formdan diğerine geçiş yapılırken bir halka görevine sahiptir.

OK VE YAY; Ok ve yayın Göktürkler’in ana silahlarından olduğu kabul edilmektedir, bununla ilgili bilgi Çin kaynaklarında da bulunmaktadır (Klyashtorny – Sultanov, 2003, s. 111; Mau-Tsai, 2006, s. 174). Uzak mesafe silahları arasında yer alan okların rolü oldukça fazla olmakla birlikte ok uçlarının pek çoğu hem savaşta hem de avcılıkta kullanılmıştır. Göktürk okları, belde kemere asılı olan sadakların içinde, çoğunlukla uçları yukarı gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Türk oklarının toplam boylarının 40-70 cm. arasında değiştiği belirtilmektedir. Göktürk Dönemi ok uçlarının çoğunlukla demirden, gövdeleri ise ahşaptan özellikle de huş ağacından yapıldığı bilinmektedir (Göksu, 2008, s. 137). Göktürk Devri ok uçlarının genel olarak uzunlukları 2,5-5 cm; genişlikleri 1,5-2 cm; sap uzunlukları ise 0,5-6 cm arasında değişiklik göstermektedir.

Göktürk Dönemi oklarının hepsi tek bir “bölüm”de toplanmıştır; “Saplama”lı. Gruplandırılmada ok uçlarının kesiti dikkate alınmıştır (**Tablo: 6**):

Grup I. Üç Kanatlı Kesitli Ok Uçları. 10 tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Asimetrik-Eşkenar dörtgen: Bunlar arasında bilezikli, omzuna doğru olan yerde yuvarlak formda deliğe sahip örnekler mevcuttur.

Tip 2. Uzun-Eşkenar Dörtgen: Ok ucu dar açılı sona sahiptir, kanatları geniştir ancak eğimli omuzludur. Ölçüleri genel olarak şöyledir; Yaprak uzunluğu 5 cm.e, genişliği 3-3,1 cm.e kadardır, saplama uzunluğu 11cm.e ulaşır. Bunlar arasında omzuna doğru olan yerde yuvarlak formda deliğe sahip örnekler de mevcuttur, bazıları kemik ıslık aparatlıdır (Tabaldiev, 1996, s. 44; Kubarev, 1985, s. 147). Kırgızistan Beş-Taş-Koroo I, Beş-Taş-Koroo II, Taş-Töbe ve May-Çıdır’dan; Tuva Kokel’den; Tuva ve Moğolistan civarındaki Talduair I Kurgan 6’dan; Kuzey Asya’da Borotal Kenotafı Kurgan 82’den örnekler bulunmuştur. Bişkek Devlet Tarih Müzesi’nde bulunan, Kırgızistan’da ele geçmiş 6-8. yüzyıla ait ıslıklı ok ucu, korunarak günümüze gelmiş nadir örnekler arasındadır; toplam uzunluğu: 8,3 cm; iki kanat arası genişliği 3,1cm’dir.

Tip 3. Uzun-Üçgen: Omuzları, saplamaya dik açı yapmaktadır.

Tip 4. Uzun-Beşgen: Omuzları, saplamaya dik açı yapmaktadır. Kanatlar üzerinde, omza yakın yere birer delik yer alır ve kemik- ıslık aparatlıdır. Kırgızistan Milli Üniversitesi’nde bulunan, Kırgızistan’da ele geçmiş VIII. yüzyıla ait üç kanatlı ve ıslıklı ok ucu, korunarak günümüze gelmiş örnekler arasındadır; toplam uzunluğu: 4,4 cm; iki kanat arası genişliği 3,4 cm’dir.

Tip 5. Uzun-Altıgen: Kırgızistan Beş-Taş-Koroo II’den; Tuva Kokel’den; Tuva ve Moğolistan civarındaki Talduair I Kurgan 6’dan örnekler ele geçmiştir. Ölçüler yaklaşık olarak; namlu uzunluğu 5 cm, genişliği 3,3 cm ve saplama uzunluğu 9 cm.dir. Yuvarlak delikli (her kanatta

birer adet olmak üzere üç delikli), düdüğe sahip olanlar da vardır.

Tip 6. Dikensi: Kanatlar üzerinde delik bulunmamaktadır. Omuzlar içe doğru düz ve dik konumdadır.

Tip 7. Sektörel: Kemik-düdüğe sahip örnekler mevcuttur.

Tip 8. Hacimli: Omuzlar dışa doğru düz uzanırken kenarları hafif içbükey yapar. Tepe kısım ise küttür. Kanatlarda birer delik ve saplamada kemik-ıslık aparatı mevcuttur.

Tip 9. Oval-Kanatlı: Omuzlar dışbükeydir. Uç kısım oval kenarlıdır ve içbükey olarak aşağı doğru devam etmekte, namlunun orta kısmında omuz kolu ile birleşmektedir.

Tip 10. Sivri Başlıklı-Dikensi: Üç kanatlıdır, namlu eşkenar dörtgen formdadır, aşağıda kolları ile dikensi şekle sahip olur.

Grup II. Üçgen Kesitli-Üç Kanatlı: Bir tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Sivri Başlıklı. Üç kanat, namlu kısmının ortasına kadardır.

Grup III. Üçgen Kesitli ve Boyunlu: İki tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Asimetrik-Eşkenar Dörtgen: Namlu uzunluğu 3,5 cm, en 1 cm.dir. Kırgızistan Beş-Taş Koroo I'den bir örnek ele geçmiştir.

Tip 2. Sivri Başlıklı: Uzun-Beşgen. Kırgızistan Beş-Taş-Koroo I Mezarlığı'ndan örnek ele geçmiştir. Beşgen yaprağa sahiptir, hafif içbükey omuzludur. Genel ölçüleri; Yaprak uzunluğu 3 cm, genişliği 1,2 cm.dir.

Grup IV.Dörtgen: Beş tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Uzun-Eşkenar Dörtgen: Kırgızistan, Tuva ve Moğolistan civarındaki Talduair I kurgan 6'dan örnek mevcuttur. Üç kanatlıdır. Bişkek Devlet Tarih Müzesi'nden örnek VI-VIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Toplam uzunluğu 5,8 cm; iki kanat arası genişliği 0,8cm'dir. Buradaki örnek bileziklidir.

Tip 2. Hacimli: Uç kısmı küttür. Üç kanatlıdır.

Tip 3. Sivri Başlıklı: Namlu kısmı, sapa göre uzundur.

Tip 4. Uzun-Üçgen: Namlu kısmı yaklaşık olarak sapın iki katı uzunluktadır.

Tip 5. Uzun-Altıgen: Üç kanatlıdır.

Grup V. Yuvarlak: İki tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Uzun-Eşkenar Dörtgen. Omuz yukarı doğru düz çıkmakta ve kısadır.

Tip 2. Ovale Yakın: Kırgızistan Beş-Taş-Koroo I mezarlığından örnek ele geçmiştir. Yaprak uzunluğu 3,5 cm; genişlik 1,3 cm; namlu sapı uzunluğu 7,5 cm.dir. Omuzu eğimlidir. VIII. yüzyıla aittir. Günümüzde Kırgızistan Milli Üniversitesi'nde korunmaktadır.

Grup VI. Yassı-Oval: Yedi Tip bulunmaktadır.

Tip 1. Asimetrik-Eşkenar Dörtgen: Saplamalı ve bilezikli yassı ok ucu, dar alçılı tepelidir, yukarı doğru genişleyen eğimli omuza sahiptir. Genel ölçüleri şöyledir; Namlu uzunluğu 3,3 cm; genişliği 1,3 cm.dir. Ok tepesi geniş açılı sona sahiptir, omuzları eğimlidir. VIII. yüzyıla ait Kazakistan örneğinin namlu kısmının uzunluğu: 5 cm; genişliği: 2 cm; sap uzunluğu 4 cm'dir (Hudyakov, 1984, s. 68, 1.21; Samaşev, Ermoleva ve Kuş, 2008, s. 103). Ayrıca Kırgızistan Beş-Taş-Koroo I mezarlığından örnekler bulunmuştur.

Tip 2. Sivri Başlıklı: Boyun kısmı oldukça uzundur.

Tip 3. Küt Tepeli: Tepe kısmı yatay kenara sahiptir. Omuz düz olarak yukarı doğru genişlemektedir.

Tip 4. Oval-Kanatlı: Tepe kısmı ovaldır ve yan kenarlar içbükeydir, omuz dışbükey olarak yan kenarlar ile birleşmektedir.

Tip 5. Sektörel: Tepe kısmı hafif dışbükey kenarlıdır.

Tip 6. Eşkenar Dörtgen: Namlu eşkenar şekildedir.

Tip 7. Çatallı: Nadir ve geç bulunan örnekler arasındadır. Kenarları çatallı özelliğe sahiptir.

Grup VII. Oval Tepeli. Bir tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Sivri Başlıklı: Beş-Taş-Koroo II'de bulunmuştur. Saplama uzunluğu 5,5 cm; en 1,5 cm.dir.

Grup VIII. İki Kanatlı. Bir tipi bulunmaktadır.

Tip 1. Uzun Altıgen.

Grup IX. Dört Kanatlı. Bir tipi bulunmaktadır;

Tip 1. Uzun-Eşkenar Dörtgen: Kesiti "+" şeklindedir.

Kesitlerine göre üçkanatlı ok uçları, VI-X. yüzyılda Altay, Tuva ve Minusâda bulunmaktadır. Doğu Kazakistan Göktürk mezarlarından (Geç Göktürk Dönemi) ele geçen yuvarlak formda kesite sahip ok uçlarının benzerlerine Tanrı Dağları'ndan ok uçlarında rastlanmaktadır.

Yassı ok uçları ile Göktürklerin mezarlarında karşılaşılmaktadır ancak bunlar büyük oranda dar açılı delici özelliğe sahiptir. Sözü edilen bu oklar hakkında şu merkezler belirtilebilir: IX-X. yüzyılda Eski Hakasyâda; IX. yüzyıl Moğolistan anıtları; Doğu Zabaykal; IX-X. yüzyıl Altay bozkırları; IX-XII. yüzyıl Batı Sibirya (Tabaldiev, 1996, s. 45).

Üçgen-üç kanatlı uçlar IX-X. yüzyılda Altay'da; üçgen ve boyunlu uçlar VI-X. yüzyılda Altay, Tuva ve Minusâda; Dörtgen uçlar IX-X. yüzyılda Altay, Minusâda; Yuvarlak uçlar IX-X. yüzyılda Tuva'da; Yassı uçlar IX-X. yüzyılda Altay, Tuva ve Minusâda; İki kanatlı uçlar IX-X. yüzyılda Altay'da; Dört kanatlı uçlar ise IX-X. yüzyılda Altay'da kullanılmıştır.

Göktürkler'de üç-kanatlı ok uçları yukarıda da görüldüğü üzere kesitlerine çeşitli tiplerde idi ve geniş bir alana yayılmışlardı. Üç-kanatlı ok uçları 1. binin ikinci yarısında demir ok uçlarının önde gelenleri olmuştur. Üç kanatlı oklar ayrıca Çuy Vadisi'ndeki Göktürk mezarlarında ele geçmiştir (VI-VIII. yüzyıl) ve Koy-Suu Mezarlığı'nda Issık Göl'deki Göktürk mezarlarında bulunmuştur. Kısaca bunlar Orta Asya topraklarında oldukça önemliydiler .

Uzun-eşkenar dörtgen ve uzun-altıgen uçlar Göktürk ve diğer Merkezi Asya halklarına ve Güney Sibirya'ya VI-X. yüzyıllarda girmiştir. Bunlar arasında demir üç kanatlı bileziği olmayan ok uçları VI-VIII. yüzyıl için karakteristiktir (Maksimova, 1968, s. 152). Üçgen grup uzun-beşgen tipe daha çok IX-X. yüzyıl uçları aittir,¹ bunlar İrtiş'in sol kıyısı üzerindeki mezarlarda bulunmuşlardır. Eşkenar-dörtgen tip ok uçlarına yakın olanlar Kazakistan (VIII-IX. yüzyıl) ve Pencikent'deki (VIII. yüzyıl) Göktürk mezarlarında tanınmaktaydı.

Dörtgen ve yassı uçlar V. yüzyılın ikinci yarısı-VII. yüzyılın ilk yarısı Dağlık Altay'da; Yakonur, Kudırge, Biyke Kompleksi gibi yerlerde önemlidir. Altıgen, eşkenar dörtgen, beşgen ok uçları ile VI-XI. yüzyılda Dağlık Altay Türkleri'nde karşılaşılmaktadır. Bu noktada bizim listemizde Grup VI tipler 4 ve 5'deki ok uçlarının, Hudyakov'un Çitinskiy Müzesi'nde değerlendirdiği ve oluşturduğu tabloda grup 5 tipler 3 ve 4'e gösterdiği ok uçları ile benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Araştırmacı bunların benzerlerinin Güney Sibirya ve Moğolistan'da benzerlerine sahip olduklarını belirtmiştir (Tişkin ve Gorbunov, 2005, ss. 137,141; Hudyakov, 1982, ss. 146-147).

Belirtmek gerekir ki Göktürk ok uçlarının üçte birinin kemik bilyalı yani düdüğe sahip olduğu bilinmektedir. Bilezikli oklara Altay ve Tuyah'ta rastlanırken Katanda'da rastlanmamaktadır (Ögel, 1962, s. 160). Isıklı oklar ise bilezikli oklarla zamandaş olarak var olmuşlardır.

¹ Göktürkler'in siyasi hakimiyetinin VIII. yüzyılda bitmesine rağmen sanat alanında üretim sürekliliğini göz önünde bulundurarak değerlendirdiğimiz eserler arasına zaman zaman IX. yüzyıl buluntularını da dahil ettik.

“Delici” ya da “Zırh Delici” olarak nitelenen üçgen ok uçları, Göktürkler’in VIII-X. yüzyılda ok uçlarının sayısındaki büyüme ve zırh delici ok uçlarının çeşitli tipleri ile birlikte Avrasya’da yaygın hale gelmiştir, bu gelişim yüzünden Göktürkler’in düşmanları korunma araçları geliştirmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda düşmanların zırhlarındaki değişikliğe paralel olarak üçgen uçlar da kendini bu duruma uydurmuş ve yuvarlaklaşmıştır. Metal levhali zırhları delmek için kullanılan geç örnekler IX-X. yüzyılda dardır ve mermi ya da sivri başlık görünümündedir. Bunlar boyut bakımından çok büyük değildir ancak ağırlık olarak fazladır; bu şekilde yüksek delme gücüne sahiptirler.

Buluntulardan anlaşılacağı üzere Göktürk Devri’nde hafif silahlı süvariler daha çok ok ile savaşmaktaydı (Hudyakov, 1984, ss. 64-71). VIII-IX. yüzyılda Göktürkler’in üç kanatlı oklarının çoğunun kanatlarında birer delik yer almaktadır, yine bu oklar daha çok uzak mesafeli atışlar için üretilmişlerdir. İki kanatlı, dört kanatlı ve yassı oklar ise daha çok zırh giymemiş ya da zırh dışında, gövdesinde savunmasız yerleri bulunan düşman için yapılmışlardır. Üçgen, dörtgen ve yuvarlak uçlar ise zırhları delme amaçlıdır (Samatuli, 2007, s. 49). Başka bir deyişle Göktürkler’de işlevine göre oklar ikiye ayrılmaktadır; delici ve parçalayıcı. İnce olan oklar daha çok “delici” nitelik taşıırken kalın ve iri olanlar parçalayıcı özelliğe sahiptir.

Hedef dağıtıcı oklar daha çok Dağlık Altay, Tuva ve Moğolistan bölgelerinde karşımıza çıkar (Hedefleri dağıtan ok başları, uzun ve özel kanatlardan meydana gelmekteydi. Bu niteliklerinden dolayı hedef aldıkları yüzeylerin derinliklerine girebilmekteydiler). Kudırge ve Ulug-Horum kurganlarında üç köşesi de yontulmuş demir ok uçları gün ışığına çıkarılmıştır; bu ok uçları ile düşman hedefinin dağıtıldığı düşünülmektedir (Hudyakov, 1984, ss. 67, 72). Moğolistan’da, Sayan-Altay’da da benzeri demir ok uçları ele geçmiştir. VIII. yüzyılda Göktürkler, devlet ve özgürlük özelliklerini kaybetmeler de uzak mesafeli atış için kullanılan ok uçları ile yukarıda bahsedilen hedef dağıtıcı ok uçları Göktürkler tarafından üretilmeye devam etmiştir.

Oklar saldırı silahı olarak kullanıldıkları gibi çitlerde, mezarlarda ritüel, kült amaçlı da bulunabilmektedirler; Kazakistan’da yer alan Jaysan-ı’de yaprak formu dövme olarak hazırlanmış demir ok ucu ele geçmiştir, namlu kısmının yukarı kısmında iki oyuntuya sahiptir ayrıca gövdeye takılmak üzere tasarlanmış iki deliği bulunmaktadır. Bu ok nadir olarak ele geçen buluntular arasındadır ve silah literatüründe benzeri yoktur (Dosımbayeva, 2006, s. 41, 85). Bu noktada okları sembolizm açısından da değerlendirmekte fayda vardır.

TOLGA (MİĞFER); Bir takım kaynaklarda tolga; “tulga” ya da “tuğulga” olarak geçmektedir (Göksu, 2008, s. 283). Tolgalar mücadele esnasında savaşçının başını, alın, ense, burun gibi hassas bölgelerini korumaktadırlar. Anlaşılacağı üzere savaşlar için askeri amaçlı üretilmişlerdir (Tülin Çoruhlu, 2006, s. 137). Tolganın altında, başı acıtmaması için tüy ya da kumaştan bir tür içlik bulunmaktadır. Göktürk Devri’nde seçkin okçuların tolgalarının tepelerinde çoğunlukla ince bir boru bulunmakta ve bu borunun içinden kuş tüyü ya da renkli tüy çıkmaktaydı. Çift şahin kanat tüylü tolgalar hem öne hem de geriye doğru ok atan usta savaşçılar içindi (Chaliand, 2001, s. 63; Emel Esin, 1978, s.105).

Çoğunlukla kaya ve duvar resimleri ile pişmiş toprak figürinlerden elde edilen bilgiler ışığında Göktürk Devri tolgalarının rekonstrüksiyonu yapılmaya çalışılmıştır. Bu veriler ışığında Göktürk tolgalarının bir kaç tipi bulunduğundan bahsedebiliriz (**Tablo: 7**).

Tip 1. “Taç- Kubbeli Tolgalar”: Çok ya da az dar, yukarı doğru sivrilen metal (ya da kalın sert deri) levhalar, perçin, kayış, vb. yardımı ile birbirine bağlanmıştır. Üst kısmı yuvarlak, düz veya çıkıntılıdır ama daha sık yarım küre formundadır. Nogay Dağı’nda olduğu gibi burun-üzeri kısmı tolgaların de varlığı bilinmektedir (Ermolenko, 2008, s. 89).

Tip 2. “Pul-Levhalı Tolgalar”: Göktürk savaşçıları, pul-levhalı zırh ile birlikte pul-levhalı tolgaları kullanmışlardır. Pulların yumuşak zemine dikildiği anlaşılmaktadır. Bu tarz tolgaları meydana getirirken demir ve bakırdan yararlanmışlardır. Böyle tolgalara ait pulların Türk kurganlarındaki arkeolojik materyaller arasında olduğu bildirilmektedir.

Tip 3. “Dikey-Levhalı ve Zincir Örme Tolgalar”: Baş kısmı dikey levhalardan, yanak, ense ve boyun zincir örme olarak meydana gelmiştir. Bu şekilde sadece alın hariç yüz açıkta kalmaktadır. Tolganın tepesi ise düzdür. Yassı tepeli, levhalı tolgalar çoğunlukla VI-VII. yüzyıllarda görülmektedir. Bunları yoğun olarak kullanılması ikinci bine kadar devam etmiştir.

Tip 4. “Dört Levhalı ve Dikey Levhalı Tolgalar”: Geç Göktürk Devri’nde tolgalar iki, dört ve daha fazla levhalardan oluşturulmaya başlamış, ek yerleri ince metal şeritlerle kapanmıştır. Bu tarz tolgaların kulaktan başlayarak enseyi koruyan dikey levhalı kısımları bulunmaktadır. Ayrıca sözü edilen tolgalar kaş ve burun üzerini de korumaktadır. Bu noktada bahsetmek gerekir ki, VI. yüzyılda tolgalarda ortaya çıkan en önemli detay, “kaş-burun üzeri” levhalar yaygınlık göstermesi ve sürekliliğini korumuş olmasıdır. VI. yüzyıl boyunca dikdörtgen alınsalık levhaları “kaş” ve burun üstü ile birlikte formülize edilmiştir. Sözü edilen bu özellik Doğu, Orta ve Güney-Batı Avrupa’ya kadar bütün bozkır kuşağına yayılmıştır. “Levhalı” tolgalar dikey Göktürk Devri zırhları ile benzer biçimde yapılmışlardır. Yüz açıkta kalmakla birlikte alın, kulaklar ve ense korunmaktadır (Gorelik, 2003, ss. 162,171). Çoğunlukla bunların üzerlerine önde, iki yandaki tüplere kuş (daha çok yırtıcı kuş) tüyü, biraz daha geride, ortadaki tüpe ise püskül takılmaktaydı.

Tip 5. “İki Levhalı ve Kulak Üzeri Levhalı Tolgalar”: İki büyük levhanın yanlardan perçinlenmesi ile meydana getirilmişlerdir. Küresel konik formda olup alına kadar inen bu ana gövdeye, kulak ve yanakları korumak üzere tasarlanmış birer büyük levha dikey yönde eklenmiştir. Göktürk tolgalarına ait özelliklerin biri de “yanak-koruma” kısımlarının varlık göstermesidir; Uzak Doğu’dan Güney Sibirya’ya kadar geniş bir bölgede kullanılmıştır. Çoğunlukla bunların üzerlerine önde, iki yandaki tüplere kuş (daha çok yırtıcı kuş) tüyü, biraz daha geride, ortadaki tüpe ise püskül takılmaktaydı.

Tip 6. Diğer bir tipi “Yarım Küre-Kubbe” şeklinde tolgalar oluşturur ve bunlar Orta Asya’da iyi tanınmaktadır (Kubarev, 2002, res.7.2). Göktürk tolgalarından bazıları sivri tepeliğe sahiptir. Zaman ilerledikçe tek parça dövme tepelikli-kubbe ile daha sık karşılaşılacaktır. Bu sivri tepelikli tolgalar yüksek mevki ya da rütbe işareti olarak görülmektedir. Hem ileriye hem de geriye doğru ok atmada yeteneğini göstermiş savaşçılar tolgaları üzerine şahin kanadı ya da tüyü takabilirdi (Nicolle, 2011, s. 30).

ZIRH; Gövdeyi koruyan zırhlar savunma silahları arasında oldukça önemlidir. Bazı zırhlar tüm vücudu kaplarken bazıları kolları serbest bırakan özelliktedir. Zırh gömleklerin yanı sıra tüm vücudu korumak amacıyla göğüslük, omuzluk, kolluk, baldırlık gibi zırh bölümleri de kullanılmıştır (Tülin Çoruhlu, 1995, s. 5). Önceleri ahşap, deri ve keçe gibi malzemelerden üretilen zırhlar zaman içinde maden kullanılarak yapılmışlardır.

Göktürkler’de çoğunlukla iki grup madeni zırh ile karşılaşmaktayız; “Zincir Örme Zırh” ve “Levhalı Zırh” (Tabaldiev ve Joldoşov, 2003, ss. 111-136). Zırhlar çoğunlukla demirden yapılmaktadır ancak kağan ya da hanedan üyelerinin zırhlarının altın veya gümüşle bezendiği, hatta levhaların altından olduğu kaynaklarda geçmektedir (Göksu, 2008, s. 52).

LEVHALI ZIRHLAR; Levhalar, yerleştirildikleri zemin üzerinde dik ya da yatay konumdadırlar. Levhaların ölçüleri, zırhın üzerine yerleştirilme konumlarına paralel olarak değişim göstermektedir. Genelde kalınlıkları ortalama olarak 1,5 mm civarındadır. Enine ve boyuna kesitlerde levha düzdür ya da hafif biçimde kıvrımlıdır; iç bükey veya “S” kıvrımlıdır. Bazı levhalar köşelerinde kavislere sahiptir bazılarının kenarlarında çeşitli yönlere bükülme fark edilmiştir; bunun sebebi büyük ihtimal zırhın ana formunu koruma düşüncesidir. Levhalarda yer alan deliklerin çapları 1-4 mm arası değişmektedir.

Levhalı zırhlar konumlarına göre “Dikey”, “Yatay” olarak isimlendirilmişlerdir, bunların dışında “Pullu” levhalar da mevcuttur.

DİKEY (LAMELLİ) ZIRHLAR; Bu zırhlar çoğunlukla metal ya da kalın deri levhalardan meydana getirilmektedir, kayışlarla, kordonlarla veya şeritlerle dikey yönde birbirine bağlanmaktadır. Bu bağlar, levhalar üzerindeki deliklerin içinden geçerler. Dikey zırhlar Göktürk Devri’nde yaygın olarak ve aşağıda tanıtacağımız Yatay zırhlara göre tercih edilen önemli bir zırh çeşidi olmuştur. Dikey zırhların olgunluk dönemi yine bu dönemdir; Göktürkler’in getirdiği yenilik, aşağıda tanıtılacağı üzere, dikey dış kenarın “kesik” olmasıdır; bunlar özelliklerini azaltmadan kolaylık ve süsleme etkisi yaratmıştır.

I. binin ikinci yarısı ile birlikte dikey zırhlar Avrupa-Asya bozkırlarında geniş bir alana yayılmaya başlarlar. Kubarev’in Balık-Sook’dan ele geçen zırh parçalarından yola çıkarak yaptığı rekonstrüksiyonda gösterdiği dikey zırh bu bağlamda önem arz etmektedir, sözü edilen zırh VI-VII. yüzyıla aittir (**Resim: 1; Çizim: 1**) (Kubarev, 2007, s. 103; Kubarev, 2002, res.7)

Tipler (**Tablo: 8**), “Grup”a göre ayrılmıştır. Grup; levhadaki deliğin montaj ve bağlanma konumunu karakterize eder, Tip; levhanın şeklini ve oranlarını belirler (uzunluk ve genişlik) (Gorbunov, 05.05.2013).

Grup I. Yan delikli. Levhadaki delikler uzun (yan) kenarlar boyunca bulunmaktadır; levhanın şeritleri ile bağlantı kurmak ve şeritleri montaj etmek içindir.

Tip 1. Oval-Dikdörtgen kısaltılmış oranlar. Levhanın üst kenarı yuvarlatılmıştır, yan kenarlar ise paraleldir ancak alttaki kenar düzdür. Levhanın uzunluğu 7 cm.den biraz daha azdır ve 4 adet deliği bulunmaktadır. Delikler iki çifttir, her iki yan kenarda bir çift yer almaktadır. Levhaların ölçüleri 3,1 cm x 2,2 cm.dir. Malıy Dugan’dan örnek ele geçmiştir.

Tip 2. Dikdörtgen kısaltılmış oranlar. Levha dikdörtgen şeklinde ve 4 deliklidir. Levhanın ölçüleri 5-6cm x 2,5-3cm.dir Dar-Arazi-II’den örnekler mevcuttur.

Grup II: Yan, orta (yukarı ve merkezde), çerçevede (aşağıda) delikli. Yan delikler bu şubede sadece şeritlerde yatay bağlama için uygulanmıştır, şeritler arasındaki düşey bağlamalar üst kenarında ve ortada levhaların merkezinde bulunan bir delikten geçmektedir. Bağlama işlemini gerçekleştirmek için alt kenarda özel delikler açılmıştır.

Tip 3. Oval-Dikdörtgen orta oranlı. Levhanın uzunluğu 7-12cm arası değişmektedir, 13 adet deliği yer almaktadır. Yan kenarlarda ikişer çift, ortada üç adet (ikisi yukarıda biri ortada), alt kısımda ise iki adet delik bulunmaktadır. Levhaların uzunluğu 7,9-10cm x 2-3,7cm. dir (Kudırge, Balık-Sook-I, Sarıg-Bulun, Şurmak-Tey, Mongun-Tayga ve Zagal gibi yerlerden örnekler ele geçmiştir). Ayrıca 14 delikli örnekler de mevcuttur. Bir öncekinden delik konumu yönünden farklılık göstermektedir; bir hat üzerinde üç adet delik yer almaktadır. Ölçüleri 9,5-10cm x 2,4-3,1cm.dir (Balık-Sook-I’deki örnek ele alınabilir). 14 delikli; alt kısmındaki üç deliğin üçgen şeklini anımsatması ile farklılık gösteren bir örnek de yine bu tipe dahil edilebilir; Levhanın ölçüleri 7,8-8,8cmx1,9-2,2cm.dir. Mongun-Tayga’dan örnek mevcuttur.

Tip 4. Oval-Dikdörtgen, Orta Oranlı. Levhanın üst orta kısmında yarı-küresel yuvarlak formda çıkıntı yer almaktadır, bunun çapı 0,9-1,2cm; yüksekliği 0,1-0,2 cm.dir. Bu tipin çeşitleri bulunmaktadır: Çeşit a'da 13 adet delik yer almaktadır. Levhanın ölçüleri 8,7-10cm x 2,3-2,9cm.dir (Balçıkova-3 yolundan örnek mevcuttur). Çeşit b, 12 deliklidir. Alt kısmındaki delikleri ile farklılık göstermektedir; alt kenarın merkezinde bir adet delik yer alır. Levhanın ölçüleri 7,3-9,4cm x 2,2-2,8cm.dir (Balık-Sook-I, Balçıkova-3 yolundan örnek mevcuttur). Bunun dışında çeşit c'de 14 delikli örnekler de bulunmaktadır (Şulga ve Gorbunov, 2002, ss. 112-130).

Tip 5. Dikdörtgen, orta oranlı. Çeşitlere ayrılmaktadır; Çeşit a; 9 deliklidir, yan delikler iki çifttir, ortada 1 ve alt kısımlarda 2 delik vardır. Levhanın ölçüleri 7,6 cm x 2,5-3,4cm.dir (Alatay'dan örnek ele geçmiştir). Çeşit b; 10 deliklidir, konumlarına göre üçgen oluşturan deliklere ve 10,6cm x 2,3-3cm ölçüye sahiptir (Issık'dan örnek bulunmaktadır). Çeşit c; 13 deliklidir, tip 3a'ya benzemektedir (Yan kenarlarda ikişer çift, ortada üç adet (ikisi yukarda biri ortada), alt kısımda ise iki adet delik bulunmaktadır) (Moyun-Tayga'dan örnek mevcuttur). Çeşit d; 17 adet delik yer almaktadır; her kenarda 3 olmak üzere; ortada 3 adet (ikisi yukarda biri ortada), alt kısımda ise iki adet delik bulunmaktadır (3a gibi). Bir levhanın ise 18 deliği vardır ancak bu örnek onarımdan dolayı da olabilmektedir. Levhaların ölçüsü, 7,5-8,2cm x 1,9-3,5cmdir (Kok-Taş'dan örnekler yer almaktadır).

Tip 6. Oval Orta oranlı. Levhanın üst ve alt kenarları yuvarlaktır, yan kenarlar paraleldir. 13 delik yer almaktadır, tip açısından 3a'ya benzemektedir. Levhanın ölçüleri 8,6-8,8cm x 3,3-3,5cm. Kudırge'den bir levha örnek elimizde bulunmaktadır.

Grup III. Yan kenar, orta kısım (üstte) ve alt kısımda delikler mevcut. Bir öncekinin aksine merkezi orta delik yoktur.

Tip 7. Oval-Dikdörtgen, Orta Oranlı. 8 delik bulunmaktadır. Yan kenarlarda iki çift, orta ve alt kısımda bir çift delik yer almaktadır, ölçüsü 7,9cm x 1,9cmdir. Katanda-3'den örnek mevcuttur. Grup IV.Yan ve Orta (üst ve merkezde) kısımlarda delikler mevcuttur. Bu şubedeki örnek özel bir delik sistemine sahip değildir.

Tip 8. Oval-Dikdörtgen, Dar. Levhanın genişliği 1,5cm.den azdır. 15 delikli olanların varlığı bilinmektedir. Yan kenarlarda 6'şar orta kısımda ise 3 delik yer almaktadır. 6,9cm x 0,9cm ölçüye sahiptir. Balık-Sook-I ve Uzuntal-I örnekleri mevcuttur.

Tip 9. Beş kenarlı, dar. 15 deliklidir. Delik konumu açısından Tip 8'i anımsatır. 6,8-7cm x 0,8-1cm ölçülerindedir. Balık-Sook-1'den ele geçen 120 örneğin hepsi aynı levhalı zırha aittir. Grup V. Yanlarda, ortada (üst kısımda) delikli. Orta merkezdeki deliğin olmaması ile bir önceki şubeden ayrılır.

Tip 10. Beş kenarlı, dar. 14 deliklidir. Yan kenarlarda 6'şar, ortada ise bir çift delik bulunmaktadır. Levhanın ölçüsü; 6,8-7cm x 0,8-1cmdir. Balık-Sook-1'den ele geçen 50 örneğin hepsi aynı levhalı zırha aittir.

Göktürk dikey levhalı zırhlarında yanlardaki delikler özellikle V. yüzyılın ikinci yarısı-IX. yüzyılın ilk yarısı için ayırt edici özellik olmuştur. Anlaşılacağı üzere dikey levhalı zırhların Göktürk Dönemi'nde görüldüğü yerler arasında Dağlık Altay, Pri-Ob, Orta Yenisey Havzası, Kazakistan (Jaysan-1) başta gelir (Dosımbayeva, 2006, s. 41). Bunlar VIII-IX. yüzyılda yoğun kullanım alanına sahip olmuştur. Dikey levhalı zırhlar ilk olarak Altay'da keşfedilmiştir (örn. Kudırge Mezarlığı Çit 13 (Tip 3)), benzeri Tuva'da kenota kurganda 713-742 tarihli bir bakır sikke ile birlikte ele geçmiştir ancak daha erken tarihli, III-IV. yüzyıla ait olarak Ob'da ve Kustanayska bölgesinde de benzeri görülmektedir. Uzuntal I kenotaflarından birinde yer alan otuz adet parçası ele geçen levhalı zırhın parçaları uzun, birbirleri üzerine yerleştirilmiş levhalardır; bir savaşıya işaret etse de daha çok üst sınıftan bir kişiye aitmiş gibi gözükmektedir. Kudırge Mezarlığı Mezar 4'den ve Uybat II'den benzerlerine sahip 16cm uzunluğundaki bir levhalı zırh parçası her iki kenarında ikişer delikli olarak Taştık Nehri yakınındaki bir mezardan bulunmuştur (Nesterov, 1982, s. 96).

YATAY (LAMİNAR) ZIRHLAR; Bu zirhlar yatay olarak yerleştirilen metal levhaların, üzerlerindeki deliklerden geçen deri şerit, kayış ya da kordon, vb.nin birbirine bağlanması ile meydana getirilmektedir. Bunlar tüm zırhı oluşturabilirler ve detaylarında çoğunlukla kolçak dikkati çekmektedir. Konu ile ilgili olarak Berel 3 Kurganı'ndan örnek verilebilir; levhanın sabitlemesi için deliklerin yerleştirilmesi nitelikli biçimde ele alınmıştır (Ovçinnikova, 1990, s. 83, çiz.39.3).

PUL ZIRHLAR; Göktürk Dönemi arkeolojik anıtlarında pul zırh detayları ile çok sık karşılaşılmamaktadır. Bununla birlikte II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde pullu zirhlara daha çok kullanılmıştır, bunların daha çok kağan muhafızları için yapıldığı düşünülmektedir. Pul zirhlarda kullanılan dolgulu deri kayışların iki işlevi bulunmaktadır; metali kıyafete sabitleyen şeritleri korumak ve pulların altında olabilecek hataları gizlemek (Çizim: 2) (Dawson, 2011, s. 22). Göktürkler'de VI. yüzyılda görülen pul zirhlara, X. yüzyıla kadar varlık göstermiştir (Hudyakov, 1984, s. 77, çiz.5). Kudırge'den, Uzuntal'dan, Bay-Taygadan, Mongun-Taygadan, Aymırlık III'den ele geçenler form olarak pul levha tipine sahiptir.

ZİNCİR ÖRME ZIRHLAR; Bozkır kültüründe oldukça yaygın olarak kullanılan zincir örme zirhlara, olgunluğa Göktürk Devri'nde eriştiği belirtilmektedir. Hudyakov'a göre bu dönem VI-VII. yüzyıla işaret etmektedir. Zincir örme zirhlara hazırlanma teknikleri (halkalardan örülmeleri) perçinleme ve kaynaklamanın nöbetleşe olarak yapıldığını düşündürmektedir; dört perçinli halka bir kaynak ile birleşmektedir (Kubarev, 2002:103).

Kudırge Mezarlığı'ndan 22 no.lu mezarda zincir örme zırh parçasına rastlanmıştır. Bu parçanın ölçüsü 7cm x 14cm.dir, demir halkalardan sık biçimde örülmüştür. Diğer bir incir örme zırh parçası Kuzey-Doğu Kazakistan'dan VII-VIII. yüzyıl mezarlarına ait materyallerde birlikte karşımıza çıkmaktadır; 1,4cm çapında halkalardan örülmüştür, dört halka, bir halkaya geçirilmiştir. Kırgızistan ve Pencikent'den zincir örme zırh fragmanları da VIII. yüzyılı göstermektedir.

KALKAN; Kaya resimlerinden ve mezarlardan ortaya çıkartılan buluntular ışığında ilk savunma silahının kalkan olabileceği araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Kalkanların ilk örnekleri ağaç kabuğundan yapılmış, arkalarında bir tutamağı olan ve işçilik yönünden zayıf silahlardır. Bilinen en eski Türk kalkanları ahşap malzemenin; ahşap çubukların yan yana getirilerek bir çit şeklinde bağlanması ile yapılmıştır (Tülin Çoruhlu, 1995: 5). Kılıç, ok, mızrak gibi silahlardan vücudu korumak amaçlıdır. Bununla birlikte Göktürk kalkanlarının daha çok oklara karşı savunma niteliği taşımaktadır.

Göktürk kalkanları yuvarlak formdadır ve ahşap ya da kalın deri gövdenin üzerinde metal levhalar yer almaktadır. Kalkanlar çoğunlukla yaya savaşlar tarafından yakın savaşlarda tercih edilmişlerdir (Göksu, 2008: 291). Tuva Aymırlık'da metal levhalardan meydana gelmiş kalkan parçasına ait olduğu düşünülen buluntu ele geçmiştir. Buluntulardan elde edilen bilgiler ve tasvirler sayesinde kalkanların çeşitli ölçülerde oldukları görülmektedir. Büyük olanları 70-80cm, küçük olanları 40-50cm arasında değişiklik göstermektedir (Gorelik, 2003:175).

Yapılan araştırma sonucunda Göktürk Dönemi'ne ait çok tipte ve sayıda döküm tekniği ile hazırlanmış madeni silahla karşılaşılmıştır. Bunların başında oklar gelmektedir. Bunu savaşçıların kullandığı zirhlara ve sonrasında bıçaklar izler. Kama, meç, eğri kılıç ve uzun kılıç ise buluntu olarak oklara oranla oldukça az bir paydaya sahiptirler (Levha 2) (Konu kapsamında at zirhlara değinilmemiş ancak Levha 2'de yer verilmiştir). Ele alınan Göktürk Dönemi madeni silahlarının buluntu yerlerine dayanarak I. binde Moğolistan, Dağlık Altay, Tuva, Kazakistan, Kırgızistan ve Orta Asya'nın dağlık bölgelerinde gelişen ve uyum içinde olan kültürel bağlantıdan söz etmek mümkündür. Ayrıca belirtmek gerekir ki Göktürkler, ürettikleri ve geliştirdikleri madeni eserleri ile çağdaşı ve kendinden sonraki Türk topluluklarına örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- Arslanova, F. H. (1969). Pogrebeniya Tyurkskogo vremeni v vostočnom Kazahstane, Kul'tura drevnih skotovolov i zemledel'tsev Kazakhstana, (ss. 43-57). Almaata.
- Bayat, F. (2006). Oğuz destan dünyası oğuznamelerin tarihi, mitolojik kökenleri ve teşekkülü. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çernıh, E. N. (1991). Drevniy metall i simvoli. Sovetskaya Arheologiya, , C.1, 162-166.
- Chaliand, G. (2001). Göçebe imparatorluklar-Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ Vyy-XVI.yy (E. Sunar, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Çerezci Oktay, J. Ö. (Nisan 2017), Göktürk Devri ok uçları, MASROP E-Dergi, C.11, S.16, ss.25-44.
- Çoruhlu, Y. (1997). Orta Asya'dan Anadolu'ya lahit veya taş sandukalarda görülen hançer-bıçak tasvirleri'nin sembolizmi. Tarihi, kültürü ve sanatıyla I. Eyüpsultan sempozyumu tebliğler, (ss. 60-70). İstanbul.
- Çoruhlu, Y (2014). Erken devir Türk sanatı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, T. (1997). Eyüp Sultan ve çevresindeki hazirelerde bulunan hançerli lahitler ve taş sandukalar. Tarihi, kültürü ve sanatıyla I. Eyüpsultan sempozyumu tebliğler, (ss. 43-59). İstanbul.
- Dawson, T. (2011). Bizans piyadesi Doğu Roma imparatorluğu 900-1204 (G. Ergin, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Derevyanko, E. İ. (1987). Oçerki voennogo dela plemen Priamur'ya. Novosibirsk.
- Dosımbayeva, A. (2006). Zapadnyy Tyurkskiy kaganat kul'turnoe nasledie Kazahskoy stepi. Almata.
- Dosımbayeva, A. ve Nuskabay, A. (2012). Tyurkskiy arheologo-etnograficeskiy kompleks Kumay. Astana.
- Eralp, T. N. (1993). Tarih boyunca Türk toplumunda silah kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan silahlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ermolenko, L. (2008). Otobrajenie epiçeskih motivov i syujetov v izobrazitel'nyh pamyatnikah srednevekovih koçevnikov Evrazii. 1. Uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. FICEA 2007 Bildiriler (ss. 89-93). (S. Güneri, Ed.). İzmir: Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset.
- Esin, E. (1978). İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve islama giriş. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbbası.
- Esin, E. (2001). Türk kozmolojisine giriş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gavrilova, A. A. (1965). Mogil'nik kudirge kak istoçnik po istorii altayskiy plemen. Leningrad.
- Gorbunov, V. V. (2013, 5 Mayıs). Pantirnie plastiny Tyurkskogo dospeh. Erişim tarihi: 05.05.2013. <http://swordmaster.org/2013/06/26/pancirnye-plastiny-tyurkskogo-dospeha.html>.
- Gorelik, M. V. (2003). Orujie drenego vostoka. Sank-Peterburg: Atlant.
- Göksu, E. (2008). Türk kültüründe silah. Ötüken Yayınları, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gündüz, G. ve Özden, S. ve Tekçe, M. S. (2010). Türkler'de ahşap ok yapımı , Bartın Orman Fakültesi Dergisi, C. 12, S.17, 111-122.
- Güneri, S. (2012). Orta Asya'da Türk kültürünün arkeolojik kaynakları (OTAK) projesi: Moğolistan Altay Dağları bölgesi 2009-2010-2011 yılı çalışmaları, 3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Avrasya'da Türklerin Etno-Kültür Tarihi. ICEA 2011 Demirci Bildiriler, (ss. 41-158). (Güneri, S., Ed.). İzmir: Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset.
- Hudyakov, Y. S. (1980). Voorujenie Yeniseyskiy Kırgızov VI-XIIvv. Novosibirsk.
- Hudyakov, Yu. S. (1982). Kolleksiya jeleznyh nakoneçnikov strel Çitinskogo Muzeya, Arheologiya Severnoy Azii, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe Otdelenie İstitut İstorii, Filologii i Filosofii, Novosibirsk, 135-147.
- Hudyakov, Yu. S. (2004). "O Simbolike strel drevnih i srednekovih koçevnikov Tsentralnoy Azii",

- Etnografiçeskoe Obozrenie, no.1, 102-111.
- Hudyakov, Yu. S. (1984). Voorujenie drevnih Tyurok Tsentral'noy Azii, Problemi Arheologii Stepey Evrazii, Sovetsko-Vengerskiy, Kemero , 64-79.
- İnan, A. (1998). Eski Türklerde teslim ve itaat sembolleri. Makaleler ve İncelemeler (ss. 331-334). Ankara: TTK Basımevi.
- İvanov, V. A. (2013, 6 Ocak). Voorujenie srednevekovih kočevnikov Yujnogo Urala i Priural'ya (VII-XIV vv.). Erişim tarihi: 06.01.13. <http://www.nsu.ru/aw/bookloader?id=168> .
- Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ (2003). Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı, (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kubarev, G. V. (2013, 9 Ocak). K voprosu o saadaçnom ili "strelkovom" poyase u Drevnih Tyurok Altaya. Erişim tarihi: 09.01.13. <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/1999/03/st19.pdf>.
- Kubarev, V. D. (1985). Drevnetyurkskie kenotafi Borotala", Drevnie Kul'turu Mongolii. (ss. 136-148). Novosibirsk.
- Kubarev, V. D. (2002). Dospheh Drevnetyurkskogo znathogo voina iz Balık-Sooka, Materialı po Voennoy Arheologii Altaya Sopredel'nih Territoriy (ss. 88-112). Barnaul: İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Kubarev, V. D. (2007). Zashitnyy dospheh s figurnımı plastinam. İstoriya Kul'tura Vostoka Azii (ss. 103-120). Novosibirsk.
- Kuşoğlu, M. Z. (2006). Resimli ansiklopedik kuyumculuk ve maden terimleri sözlüğü. İstanbul: Ötüken.
- Maksimova, A. G. (1968). Srednevekovie pogrebeniya Semireç'ya, Novoe v Arheologii Kazahstana (ss. 146-157). Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR İnstitut İstorii, Arheologii , Etnografii im. Ç. Ç. Valihanova.
- Mau-Tsai, L. (2006). Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri., (E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, , Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nesterov, S. P. (1982). Pogrebenie s konem na r. Taştık (po materialam raskopok S. A. Teplouhova). Arheologiya Severnoy Azii (ss. 95-102). Novosibirsk: Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe Otdelenie İnstitut İstorii, Filologii i Filosofii.
- Nicolle, D. (2011). Attila ve göçer kavimler. (L. Cinemre, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oğuz, B. (2006). türkiye halklarının kültür kökenleri -6- ulaştırma, iletişim, mübadele, ölçü ve metalurji teknikleri, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (1948). Türk kılıcının menşee ve tekâmülü hakkında. Ankara Üniversitesi Dil ve Taith-Coğrafya Fakültesi Dergisi. C.VI, no.5, 431-460.
- Ögel, B. (1962). İslamiyetten önce Türk kültür tarihi Orta Asya kaynak ve buluntularına göre, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1985). Türk kültür tarihine giriş V, Türklerde ordu, ordugah ve otağ: Hunlardan Osmanlılara, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Oktay, J. Ö. (2013). Orta ve İç Asya'da VI-IX. yüzyıllar arasında maden sanatı: Göktürk Devri, İstanbul: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Ovçinnikova, B. B. (1990). Tyurkskie drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vekah. Rusya.
- Plotnikov, Yu. A. (2011). O naznaçehii otversiy v lopastyah strel, Voprosı Voennogo Dela i Demografii Sibiri v Epohu Srednevekov'ya, Novosibirsk, 79-95.
- Samaşev, Z. ve Ermoleva, A.ve Kuş, G. (2008). Drevnie sokrovisha Kazahskogo Altaya, Almatı: Öner.
- Samatuli, A. K. (2007). Etnografiya traditsionnogo voorujeniya Kazahov, Almatı.
- Savinov, D. G. (1982). Drevnetyurkskie kurganı Uzuntala (K voprosu o videlenii Kurayskoy Kul'turu),

Arheologiya Severnoy Azii, Novosibirsk, 102-122.

Şulga, P. İ. ve Gorbunov, V. V. (2002). Fragment dospheha iz Tyurkskogo kenotafa v Doline r. Sentelek, Materialı po Voennoy Arheologii Altaya Sopredel'nih Territoriy (ss. 112-130). Barnaul: İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Tabaldiev, K. (1996). Kurganı srednevekovih koçevnih plemen Tyan-Şanya, Bişkek.

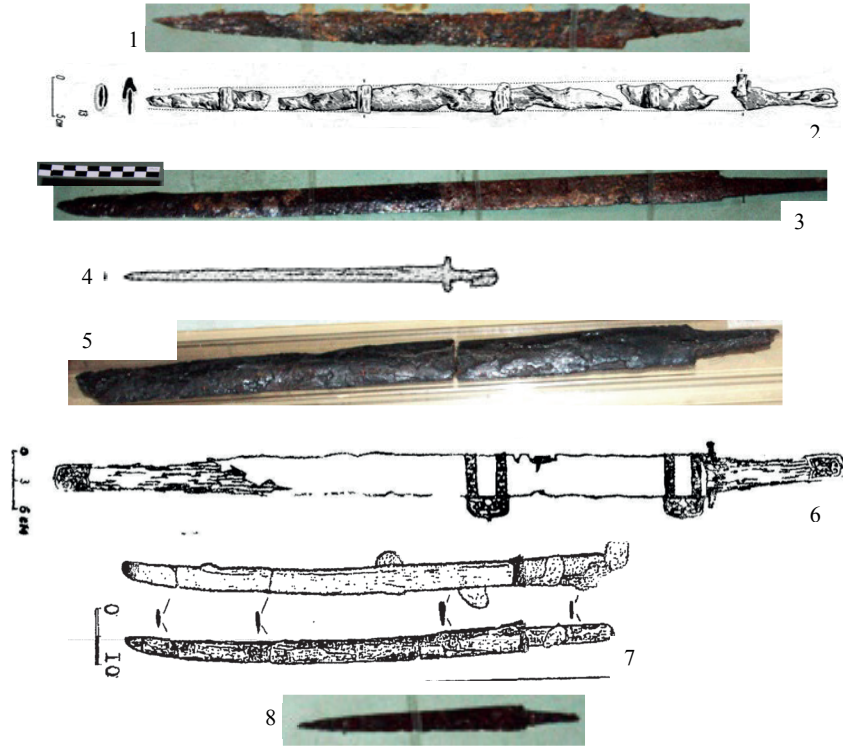
Tabaldiev, K. ve Joldoşov, Ç. (2003). Obraztsı Iizobrazitel'noy deyatel'nosti Drevnetyurkskih plemen Tenir-Too". Kirgizstan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Bişkek, 111-136.

Taşagıl, A. (1995). Gök-Türkler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tişkin, A. A. ve Gorbunov V. V. (2005). Kompleks arheologičeskıh pamyatnikov v Doline r. Biyke (Gorniy Altay), Barnaul: İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Turan, O. (Temmuz 1945). Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması. Belleten, C.IX, S.35, 305-318.

Yatsenko, S. A. (September 2009). "Drevnie Tyurki: Mujskoy Kostyum v Kitayskim İskusstve, 2-y pol. VI-1-y pol. VIII vv.," Transoxiana (Internet Journal), N.12 Buenos Aires, Erişim tarihi: 23.03.2013. http://www.transoxiana.org/14/yatsenko_turk_costume_chinese_art-rus.html.

Levha: 1

Levha: 1.1 Meç, (Bişkek Devlet Tarih Müzesi'nden fot. J. Özlem Oktay).

Levha: 1.2 Meç, (Gavrilova, tabl. XVII,13)

Levha:1.3 Uzun Kılıç, (Bişkek Devlet Tarih Müzesi'nden fot. J. Özlem Oktay).

Levha:1.4 Uzun Kılıç, (Hudyakov,1984, s.74, çiz.3).

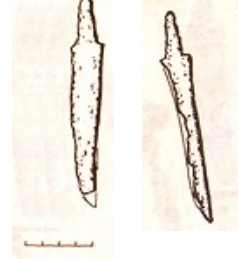
Levha:1.5 Kılıç, (Bişkek Devlet Tarih Müzesi'nden fot. J. Özlem Oktay).

Levha:1.6 Eğri kılıç, (Arslanova, ill.1).

Levha:1.7 Eğri kılıç, (Tabaldiev, çiz. 10.1).

Levha:1.8 Bıçak, (Bişkek Devlet Tarih Müzesi'nden fot. J. Özlem Oktay)

GÖKTÜRK DÖNEMİ KAMALARI	
Tip 1	
Tip 2	
Tip 3	
Tip 4	

GÖKTÜRK DÖNEMİ KAMALARI	
Tip 1	
Tip 2	
Tip 3	

Tablo 1a - Tablo 1b
Göktürk Dönemi Kamaları, (Ovçinnikova, ris. 38'den yararlanılmıştır).

GÖKTÜRK DÖNEMİ BIÇAKLARI

Tip 1		Tip 3	
Tip 2		Tip 4	

Tablo 2: Göktürk Dönemi bıçakları, (Tabaldiev, s.59; Ovçinnikova, ris. 55'den yararlanılmıştır).

GÖKTÜRK DÖNEMİ MIZRAKLARI		
GRUP I Dörtgen	Tip 1	
	Tip 2	
GRUP II Yassı-Oval	Tip 1	
	Tip 2	
GRUP III Yuvarlak	Tip 1	

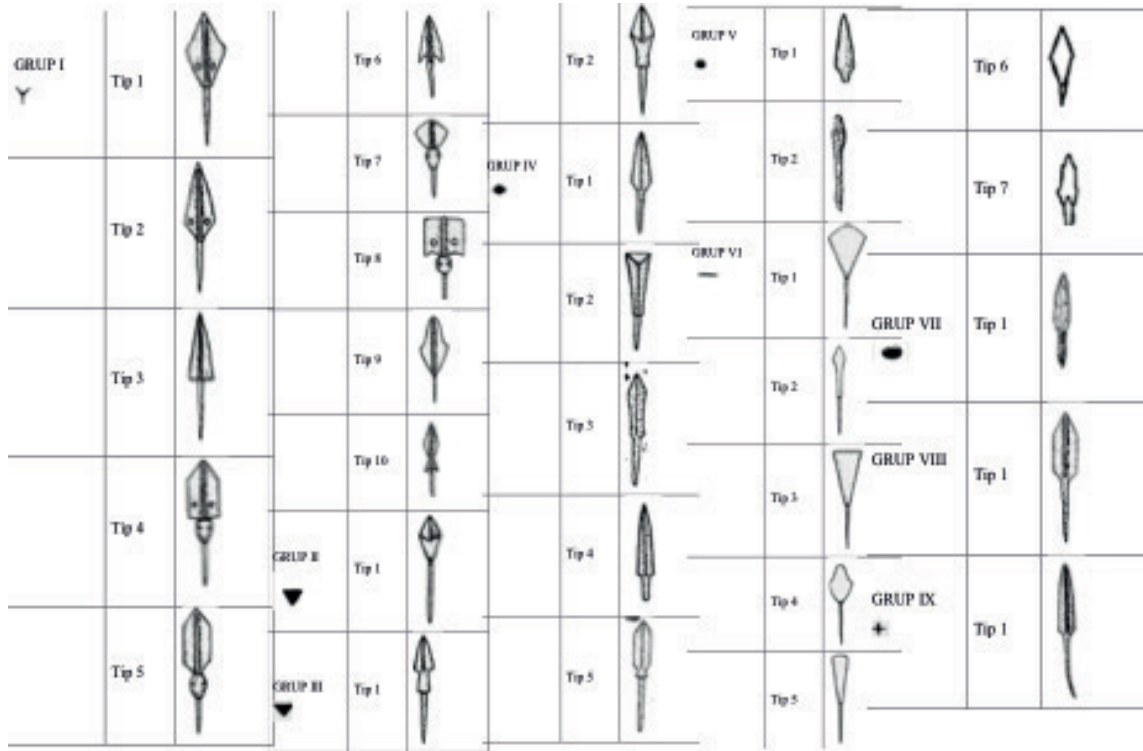
Tablo 3: Göktürk Dönemi mızrakları, (Hudyakov, 1984, s. 75; Tabaldiev, ris.4'den yararlanılmıştır).

GÖKTÜRK DÖNEMİ SAVAŞ BALTALARI	
Tip 1 a,b,c	

Tablo 4: Göktürk Dönemi savaş baltaları, (Hudyakov, 1984, ris. 14.11-13'den yararlanılmıştır).

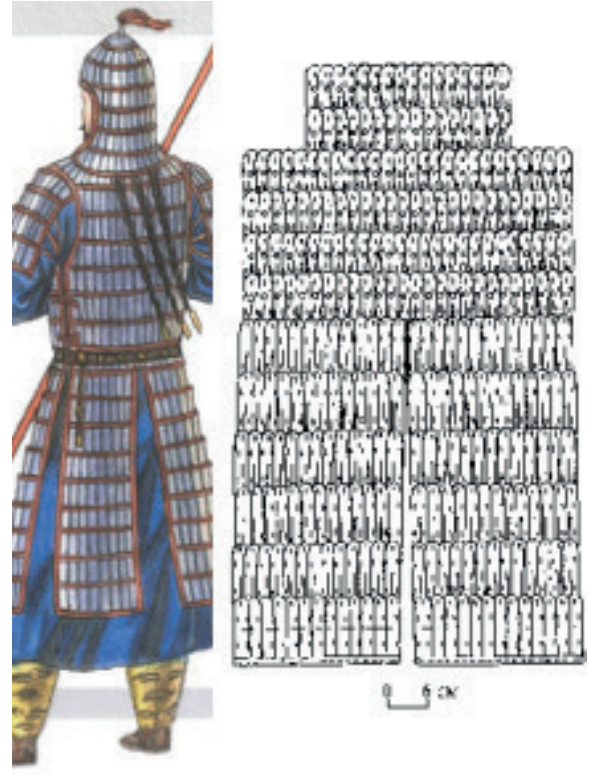
GÖKTÜRK DÖNEMİ KESERLER		
GRUP I	Tip 1 a	
	Tip 1 b	
	Tip 1 c	
GRUP II	Tip 2 a	
	Tip 2 b	
GRUP III	Tip 3 a	
	Tip 3 b	

Tablo 5: Göktürk Dönemi keserler, (Savinov; Ovçinnikova, s. 57; Hudyakov, 1984, ris.3'den yararlanılmıştır).

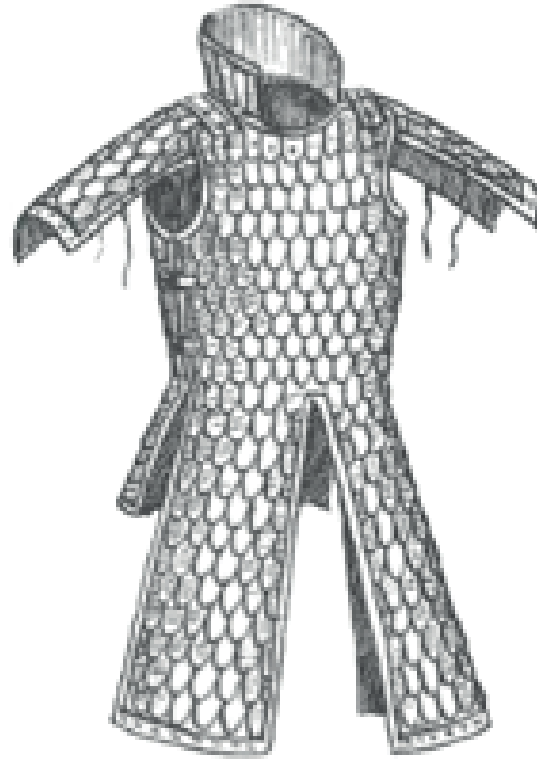
Tablo 6: Göktürk Dönemi ok uçları (Tabaldiev, s. 44; Kubarev, 1985, s.147; Hudyakov, 1984, s. 64-70'den yararlanılmıştır).

GÖKTÜRK DÖNEMİ TOLGALARI	
Tip 1	
Tip 2	
Tip 3	
Tip 4	
Tip 5	
Tip 6	

Tablo 7: Göktürk Dönemi tolgaları, (Samatuli'den ris.35'den yararlanılmıştır).

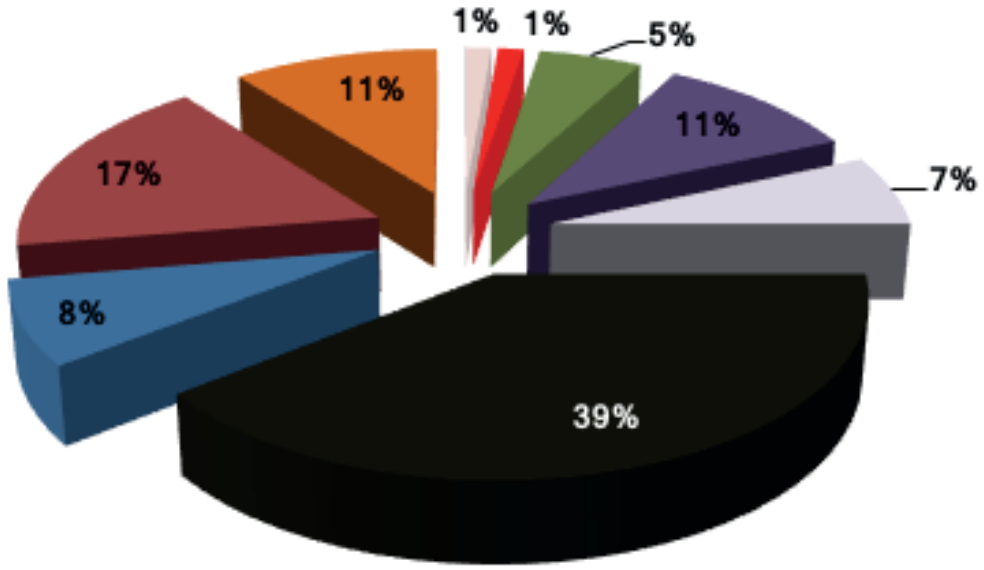
GÖKTÜRK DÖNEMİ DİKEY ZİRHİLER		
GRUP I	Tip 1	
	Tip 2	
GRUP II	Tip 3	
	Tip 4	
	Tip 5	
	Tip 6	
GRUP III	Tip 7	
GRUP IV	Tip 8	
	Tip 9	
GRUP V	Tip 10	

Çizim 2: Pul zırhın rekonstrüksiyonu, (Samatılı, ris. 35.2).

Tablo 8: Göktürk Dönemi dikey zirhler, (Gavrilova, s. 18; Nesterov, s. 96; Kubarev, 2007, s.108-109, 116; Gorelik, s.170'den yararlanılmıştır).

Göktürk Dönemi Madeni Silahlarının Yüzdeleri Oranları

Uzun kılıç	Eğri kılıç	Kama
Bıçak	Mızrak	Ok
Tolga	İnsan Zırhları	At Zırhları

Levha 2: Göktürk Dönemi silahlarının buluntu sayısına göre yüzdeleri oranları.

Harita 1: Göktürk Dönemi silahlarının buluntu merkezlerinin başlıcaları.